

AZ ÓKORI INDIA ÉS AZ ÁZSIAI TERMELESI MÓD

PUSKÁS ILDIKÓ

Az ókori Indiát az ázsiai termelési mód klasszikus eseteként szokás emlegetni. India ezen paradigmatis jelentségének különös okait ma már világosan láthatjuk. Marx kapcsolata Brit-Indiával meghatározta vizsgálódásainak irányát. Törekvése, hogy az egész indiai történelmet folyamatában tegeye értelmezhetővé, forrásai szűk és talán ad hoc voltának kereteibe kötődött. A pozitivisták India-történetét még nem rendelkezett semmiféle kronológiailag hitelesnek mondható eseménytörténeti leírással sem. Az India megértésére törekvők minden jószándékú igyekezetük ellenére sem tudták levetni magukról az európaiság szemüvegét. Indián belül semmiféle történetírói hagyományról nem tudtak. Az új, angol műveltségű indiai értelmiség saját múltját ugyancsak nem ismerte, illetve nézőpontját, viszonyát hozzá az az alapállás határozta meg, hogy minden „rossz” a gyarmatosítás következménye, tehát ami azelőtt volt, az maga az aranykor, differenciálatlanul, legyen az Mogul-kori vagy azelőtti India. Mivel már ekkor természetesnek tűnt a földrajzi, szubkontinensnyi Indiát történelmileg is egységnek tekinteni, nem merülhetett fel az a fontos szempont a viszonylag objektív források rostálásánál sem, hogy legtöbbjüket csak lokális érvényűnek szabad és lehet tekinteni. Az újkor földrajzi-etnikai határai az ókorban nem elsősorban árja-dravida nyelvi határokként jelentkeztek, hanem bizonyos — még ma sem kellőképpen tisztázott — gazdasági-társadalmi különbségek határaiként is. Még a mai történeti forráskutatás sem tudja szinkronban vizsgálni Észak- és Dél-India történelmének korai szakaszát! Valójában csak a klasszikus kori Indiáról (i. sz. 4—8. sz.) mondhatjuk el, hogy megkísérelhető Észak- és Dél-India szinkronisztikus vizsgálata, de csak századunkban, a régészeti és írott források együttes felhasználása révén. Ma már az is nyilvánvaló, hogy India belső fejlődésébe durva beavatkozással járt a mohamedán hódítás, s hogy az ezután India társadalmi-gazdasági-politikai struktúráját tekintve gyökeresen különbözik az azelőttitől. A mohamedán hódítás utáni viszonyoknak az azt megelőző múltba való vetítése hosszú ideig akadályozta a kutatókat a helyes ókortörténeti kép kialakításában.

Valójában legtöbbet a forrás- és kommentárkiadások nyújthattak volna, és bár voltak ilyenek a 19. század első felétől, igazán használható, megbízható kritikai kiadások csak a 19. század második felétől jelentek meg, és jó ideig

az indológus szakma belső értékeiként halmozódtak, nem váltak a történészek közkincsévé. Emellett ma sem mondhatjuk, hogy nincsen feltáratlan anyag. A folyamatos munka, az új szempontok, az új források és értelmezések századunk közepe óta gyökeresen átalakítják képünket India ókori történetéről.

A 19. századig az európai tudomány az ókori India történetét elsősorban az antik (görög—római) forrásokból ismerte, mint ahogy az ókori Egyiptomról is csak annyit tudtak, amennyit az Ószövetség és Hérodotos viszonylag kései közléséből megismerhettek. Sajátos, hogy ezek a (sokszor másodkézből vett) antik tudósítások még akkor is befolyásolták, sőt, csaknem determinálták az ókori Indiáról szóló közfelfogást, amikor ezeknek ellenőrzése és konfrontálása az eredeti indiai forrásokkal, szövegekkel lehetséges lett volna.

A tudományos közhellyé vált ókori India-kép — amely az i. sz. körüli Indiát olyan államnak, illetve államoknak tünteti fel, ahol nem volt rabszolgaság,¹ a király volt a föld egyedüli tulajdonosa,² társadalmá kasztszerűen tagolódott³ stb. — az „újralfedezést” követően megsokasodó tudósításokban hasonló irányban „bővült”: társadalmi-gazdasági furcsaságként számoltak be a kasztrendszer idegenségéről, a „királyi” hatalom kivételességéről, a faluközösségi rendszerről. Kézenfekvő tehát újra és újra megvizsgálni, hogyan tehetjük pontosabbá és teljesebbé India ókorára (egész történelmére) vonatkozó ismereteinket.

Úgy gondoljuk, az utóbbi évtizedek vitái, és méginkább az új szaktudományi eredmények felülvizsgálatra készítetnek és ezt csak konkrét források elemzése, újraértelmezése segítségével végezhetjük el. A magunk részéről India ókorának három-harmadfélezes történelméből az i. e. I. évezred periódusának néhány társadalmi-politikai-gazdasági kérdésének, mint a királyi hatalom, államforma, földtulajdonviszonyok vizsgálatával szeretnénk a problémák tisztázását elősegíteni.

Azért is esett erre a korszakra választásunk, mert ekkor már írásos források alapján tanulmányozhatjuk a legszélesebben vett földrajzi India északi felének ókori történelmét.

A felhasznált források legrégebb csoportját az ún. védikus himnuszgyűjtemények alkotják, amelyek kisebb része kétségtelenül korábbi és más földrajzi horizonthoz kapcsolódik, de lényeges többségük az i. e. 12—8. sz. között keletkezett, noha írásos redactiójuk jóval későbbi. A legkésőbbiekkel egyidejűleg jelenik meg és teljesedik ki a következő néhány évszázad során az ún. posztvédikus irodalom, amelynek történeti forrásként felhasználható darabjai elsősorban a brāhmaṇák és upanišadok. Az első évezred közepére új forráscsoport veszi át a stafétabotot, az ún. sūtrák, a korai törvénykódexek. Ugyanerre

¹ Arrianos, Indiké X. 8—9. Megasthenésre hivatkozva, de Strabon XV. 1. 54 és XV. 1. 34-ben kételkedik ebben.

² Diodoros, II. 39.

³ Diod. II. 40.

az időszakra, ill. a következő évszázadokra vonatkozólag a buddhista és a dzsaina irodalom nyújt legtöbb felvilágosítást, míg az i. e. 3. századtól a feliratok és az újabb keletű állam- és jogtudományi munkák, az ún. śāstra-irodalom. Ez a mennyiségileg is nagyon gazdag irodalom azonban, mint már jeleztük, jórészt csak Észak-Indiára vonatkoztatható, a Vindhya hegységtől délre eső területek, a Dekkán, ill. a Déli Fél-sziget-csúcs történelmére nem, vagy alig, közvetve. Ez szabja meg vizsgálódásaink már jelzett földrajzi korlátait. És még valamit: az említett források az ind nyelveket beszélő árják hagyatékát képezik, azonban gondos elemzéssel és a társtudományok (gondolok itt a régészetre, összehasonlító vallástörténetre, néprajzra) felhasználásával e források nemcsak bepillantást engednek az ezen a területen korábban ottélt népek történelmébe, hanem az egyetlen lehetséges megoldáshoz vezetnek azáltal, hogy érthetővé teszik azokat a hatalmas gazdasági-társadalmi változásokat, amelyek eredményeként a hódítottak és hódítók egységes gazdasági-társadalmi rendszert és kultúrát hoztak létre, amelynek végeredménye valójában India ókorának utolsó, gyakorta klasszikusnak is nevezett Gupta korszakában érik be.

Az ókori Indiából fennmaradt források sajátossága, ellentétben az ókori Közel-Kelet forrásaival, hogy szinte semmiféle kapcsolatban sincsenek a mindennapos gazdasági gyakorlattal: vallási vagy „tudományos” céllal készültek, megőrződésüket is ilyen jellegük biztosította. Ennek megfelelően elemzésük közvetlenebbül hasznosítható a társadalmi-politikai fejlődés megragadására, mint a gazdasági viszonyok alakulásának tükrözésére, amelyre következtetni, illetve visszakövetkeztetni felhasználásukkal lehetséges ugyan, de konkrét adatokkal szolgálni bizonyításul csak igen ritkán. Ugyanakkor társadalmi képletek mozgása folyamatosan követhető, nem egy esetben a közvetett forrásoktól a téma elméleti irodalmának egykorú fejtegetéseig. Igen jó példa erre a királyság intézménye, amelynek vizsgálatát a legrégebb ind forrásokkal, a védahimnuszokkal kezdhetjük és követhetjük fejlődését, változásait a már speciálisan állam- és jogtudományi munkák egész során át.

A Rgveda⁴ 1028 himnuszának mintegy negyed része Indrához szól, aki az Észak-Indiát meghódító árja törzsek legfőbb istene volt a hódítások idején. Hadvezér, erős, ügyes, bátor, sikerre viszi az árja istenek és emberek ügyét; démonölő hős, aki tucatszámra pusztítja mágikus ereje, a māyā segítségével az ellenség, a démonok városait is. (A „démonölő” Indrához szóló mintegy negyven himnusz közül a legfontosabbak: I. 33:12; I. 101:2 stb. kivált III. 30:9; III. 34:1; IV. 16:13; IV. 26:3; VII. 14:20; X. 48:8, X. 120:6 stb.) Indra ezekben a himnuszokban kétségtelenül a „legfőbb árja”, a hadvezér égi mása, aminthogy az ellenséges démonokban is a szubsztrátum-lakosságot, ill. démon-

⁴ Rgveda Samhitā with the comm. of. Sāyana, 5 vols. Poona, 1933—51.; ford.: F. Max Müller—H. Oldenberg: Vedic Hymns, SBE XXXII. és XLVI. köt. Oxford 1891—97; F. Geldner: Der Rig-veda, 3 köt., Cambridge, Mass., 1951.

királyaikban vezetőiket kell látnunk. Indra király, az egész világ egyedüli királya (RV. III. 46:2), király minden mozgó lény és ember felett (RV. V. 30:5), akinek isteni dicsősége és tekintélye miatt még a korábbi nagy istenek is alárendelték hatalmukat (RV. VII. 21:7). Ő Śakra, a 'Hatalmas', a Vṛtrahan, Vṛtra szárazságdémon legyőzője. A himnuszokban hatalma tetőpontján álló hadvezér, király. Dicsősége mégis véges: a védikus világkép bráhmanikussá alakulása során Indra hatalma fokozatosan hanyatlik, ugyan devarāja, az istenek királya marad, de passzív udvari visszavonultságban. Hatalmi hanyatlásának folyamatát legjellemzőbben a Vṛtra démonnal vívott harcának különbözőképpen elmondott történetei jellemzik.⁵ A Rgveda számos (RV I. 32:5, 11; I. 84:13; I. 174:2; II. 11:9; V. 29:4; VIII. 93:14; TS VI. 5:5) himnusza ezt személyes hőstetteként éneklí meg; a bráhmanákban csak Agni és Soma (a bráhmana varna legfőbb istenei) segítségével, azaz csak az „áldozat” segítségével győz, a Mahābhārata VI., ill. XII. könyvében újramondott történetben pedig csak Śiva és Viṣṇu segítségével. Ahogy a bráhmanikus hatalom erősödik, úgy csökken a kṣatriya-harcos származású király-hadvezér önállósága, hatalma. Számos más forráshellyel együtt ezek a mítoszvariánsok is a mind erősebbé váló bráhmana-kṣatriya rivalizálásról tudósítanak. Nem véletlen tehát, hogy azok a történetek, amelyek Indra hadvezéri-királyi méltóságát aitiológizálják és először a bráhmanákban jelennek meg, magukon viselik a kṣatriya-status quóban bekövetkezett változások nyomait.

A királyság intézményének eredetéről az első legendát az *Aitareya bráhmana* (I. 14)⁶ tartalmazza, amely szerint az egymással háborúban álló istenek és démonok közül az előbbieket szorult helyzetükön nem tudtak másként segíteni, csak úgy, hogy *megválasztották* hadvezérül — királyukul — Indrát, aki győzelemhez is segítette őket. Más szóval: háborús kényszerből, hogy megfelelő vezetőjük legyen.⁷ A nem sokkal későbbi *Taittirīya upaniṣad* (I. 5)⁸ szerint a bajba került istenek nem maguk választották Indrát, hanem áldozatbemutatásuk jutalmául Prajāpati (a Teremtő Isten) rendelte királyukul, változatlanul azért, hogy harci ügyeiket segítse. A királlyá választott istent illetően a hangsúly a fizikai erőn és a hadvezéri rátermettségen van.

A bráhmanák időszakát követő forrásokban több szempontból is változik a kép. Megjelenik a szerződés motívuma, amely az uralkodó és az emberek, vagy az uralkodó réteg és a többiek viszonyát, egymással szembeni jogaikat és kötelességeiket szabályozza több-kevesebb konkrétsággal és részletességgel. Fokozatosan előtérbe kerül a királyság örökletességének gondolata.

⁵ S. *Bhattacharji*: *The India n Theogony*, Cambridge 1970; Indra I. és Indra II. fejezetek 249–283.

⁶ *The Aitareya brahmanam, of the Rigveda*. Ed. transl. and explained by M. Haug, vol. I–II., London 1863; továbbá ford.: A. B. Keith, HOS XXV. Harward 1920.

⁷ A. L. *Basham*: *The Wonder that was India*. London 1954.¹ Bombay 1963. 81. l.

⁸ *Taittirīya upaniṣad*. Publ. et trad. par E. Lesiple, Paris 1948.

A buddhista Dīgha Nikāya (III. 89–92)⁹ fejezeteiben Buddha szájába adják az állam genezisének magyarázatát, amelynek lényege röviden az, hogy egy hosszabb paradicsomi kort földi viszonyok váltottak fel, amelyek azt eredményezték, hogy az embereknek fedélre, élelemre, ruházatra stb. lett szükségük, s amíg ezek megteremtésében megegyezésüket tartani tudták, a család és a magántulajdon háborítatlanul virult, ám az új helyzet szülte problémák (pl. lopás!) szükségessé tettek egy második egyezséget, a legkedveltebb, legszebb és legrátermettebb férfi kiválasztását a rend fenntartására, akinek elsődleges kötelessége a termőföldek védelme lett, hogy egymásét meg ne károsíthassák. A király ellenszolgáltatásul a termésből részesült. A kortárs brāhmaṇa Baudhāyana (I. 10:18–19) szerint a termés 1/6-át kapta. Kétségtelen, hogy ezek szerint a király az egyén földbirtoklási jogának biztosítására nyújtja a védelmet és vagyonbiztonságot meghatározott, közmegegyezéssel ellenszolgáltatás fejében. A legkülönösebb, hogy ez a forrás nem csupán egy választott rāja és a többiek viszonyát szabályozza, hanem a khattiya-mandalát (azaz a kṣatriya oligarchiát) és a nem kṣatriyakat tekintő szerződő feleknek, a szerződés feltétele a dharma szerinti magatartás, amely más források alapján a kṣatriyák számára köztudottan a védelmet, ll. háborút jelenti. A Dīgha Nikāya keletkezési helye Kelet-India, ahol a gazdagság fokmérője a rizsföld, ezért illeti a királyt a rizstermés része. Itt ekkor már a király rendelkezhetett saját, ajándékozható földtulajdonnal, mert a pre-Maurya korból itt találjuk ez egyetlen, méghozzá brāhmaṇáknak szóló földajándékozási utalást, ha ugyan ez a rész nem későbbi interpoláció, mivel korábban mindig arról van szó, hogy a viś ilyen jogokkal nem ruházta fel a királyt.¹⁰

Az *Arthaśāstra*¹¹ a legjelentősebb óind államtudományi munkák egyike. Megalkotását a hagyomány a legnagyobb ókori birodalommal, ill. annak főminiszterével, Kautilyával hozza kapcsolatba. A mű kétségtelenül mindent tartalmaz, amit egy uralkodónak elméletben és gyakorlatban tudnia kellett. A királyságot földi eredetűnek írja le, úgy hogy anarchia idején az emberek választották királyukká Manu Vaivasivatát, és azért, hogy magántulajdonosi mivoltuk biztosítva legyen, viszonzásul a termés 1/6-át, a kereskedelmi forgalom 1/10-ét, és némi aranyat ajánlottak fel (I. 9).¹² Az *Arthaśāstra* (VIII.

⁹ Dīgha Nikāya, ed. T. W. Rhys Davids—J. E. Carpenter, 3 köt. PTS (Pali Text Society) London 1890–1911; ford.: T. W. Rhys Davids 3 köt. SBB (Sacred Books of the Buddhists) London 1899–1921.

¹⁰ A kérdéssel részletesen foglalkozik R. S. Sharma: *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*, Delhi 1959¹; 1968² jav. és bőv.: V. fejj. 64. kk.

¹¹ The Kautīliya Arthaśāstra, ed and transl. R. P. Kangle 3 köt. Bombay 1960–65; oroszul: *Arthaśāstra или наука политики*, пер. В. И. Кальянов, Москва 1959.

¹² A vonatkozó idézet rész több összefüggésben is igen fontos, ezért fordítását itt adjuk: „Amikor az embereken erőt vett a halak szokása (hogy a nagy halak felfalják a kisebbeket), Manu, Vivasvan fiát királyukká tették és részéül egyhatod-rész termést, egytized-rész árut és (némi) aranyat állapítottak meg. *Ezáltal az uralkodók szavatolják alattvalóiknak a magántulajdon birtoklásának biztonságát.* [Kiem. P. I.] Az alattvalókra kivetett büntetéssel az uralkodók megakadályozzák azokat gonosz (bűn)tettek elkövetésében, ami által szintén magántulajdonosi mivoltuk háborítatlanságát biztosítják. Ezért még az erdei remeték is átadják neki

fej.) dolgozza ki a híres *saptāṅga* (hét-tagú) államelméletet,¹³ amely szerint az állam fő alkotóelemei a *svāmi*, aki az állam legfőbb vezetője, valószínűleg az államformától függetlenül, az *amātya*, aki magas rangú hivatalnok az államgépezet különböző fokán, a *janapada*, az emberek, települések által elfoglalt nagyobb területi egység (amelyet később ország értelemben is használnak), *durga*, város, erődített város, esetleg a főváros értendő alatta, *kośa*, a kincstár, amelynek fontosságát a hadsereg fenntartásának igénye határozza meg, a *danda*, a katonai és rendfenntartó erő, a *mītra*, szószerint barát, de ebben az összefüggésben szövetségesnek értelmezendő. Valójában az uralkodó csak ezen alappillérek segítségével állhatj a aszerződést. Lényegében hasonló koncepcióval találkozunk a *Manu törvénykönyvének*¹⁴ IX. fejezetében is, azt azonban figyelembe kell venni, hogy amíg az Arthasāstra egy nagybirodalom uralkodóját volt hivatva szolgálni ideológiájával, a Manu törvénykönyv az időközben még erősebbé vált brāhmaṇa varṇa privilégiumait állítja előtérbe, és ez bizonyos torzítások forrása. Általában is igaz, hogy az indiai források (lévén többségükben vallási jellegűek) szinte kivétel nélkül tendenciózus alkotások, akár orthodox, akár heterodox ideológiák szolgálatában állanak, és ezt a tényt értelmezésüknél természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Végül igen fontos a *Mahābhārata*¹⁵ *Śānti Parvan* könyvének Rājadharmán részéből az 59. és a 67. fejezet, amelyek a királyság, ill. a társadalmi szerződés keletkezésének két újabb változatát tartalmazzák. Az előbbi (59. fej.) szerint Viṣṇu agyából született fia és utódai hibája folytán tyrannikus államforma jött létre, amelyet a tyrannos megölésével a ṛṣik, a mitikus bölcsek változtattak meg s az új, egyébként a megöltből származó királlyal olyan szerződést kötöttek, amely szerint az, ti. Prthu Vainya, köteles a danḍanīti elvei szerint uralkodni, a brāhmaṇáknak kiemelt helyzetet biztosítani és megakadályozni a kasztok keveredését. Nem alaptalanul értelmezik ezt a részt mint a brāhmaṇa befolyás, ill. hatalom fénykorának tükröződését, a valóságban is ez az időszak a brāhmaṇa uralkodóházak fénykora: a Śuṅga, Kāṇva, Sātavāhana, Vākataka dinasztiki kora.

A 67. fejezetbeli másik változat részletesebb és, noha misztikus mozzanatoknak sincs híjával, a valóságos történeti fejlődés történeti magja is benne rejlik:

az általuk összegyűjtött gabona egyhatodát, mondván: „Ez a rész azé, aki minket védelmez. A királyok Indra és Yama helytartói, a gyűlölet és kegyesség megtestesítői. Aki őket elhanyagolja, méltó az isten büntetésére. Ezért nem szabad nem törődni a királyokkal.” (Kauṭilya: Arthasāstra, I. 9.)

¹³ Részletesen tárgyalja R. S. Sharma: Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India, Delhi 1968,² III. fej.: The Saptāṅga Theory of the State, 31. kk.

¹⁴ Mānava Dharmasāstra. The Code of Manu. Original sanskrit text critically ed. according to the standard Sanskrit commentaries, with critical notes by J. Jolly. London 1887, Trübner's Oriental Series.; ford.: G. Bühler SBE XXV. Oxford 1886; magyarul: Manu törvényei, szanszkritből fordította Büchler Pál. Bp. 1915; oroszul: Законы Ману, пер. С. Д. Эльманович, провер. и исправ. Г. Ф. Ильин. Москва 1960.

¹⁵ Mahābhārata, Critical edn. Több szerző Poona, 1927–1966.

Az anarchia leküzdésére az emberek a család és a tulajdon biztosítására szerződést kötöttek. Amikor ez a szociális szerződés, a samaya sem bizonyult elégségesnek, az emberek Brahmához fordultak, aki Manut vette rá a királyság betöltésére azon az áron, hogy az emberek odaadják marhájuk 1/50, aranyuk 1/50, termésük 1/10 részét, emellett szükség szerint teljesítenek katonai szolgálatot és rituális tiszteletben is részesítik mint királyt. Ez az elmélet a királyi hatalom nagyságát hangsúlyozza, és ellenpédaként a vairāja, a királynélküliség (Mbh. ŚP. 68; 90:39—40) állapotát hozza.¹⁶ A királyság keletkezéséről szóló ismertetett változatok a következőképpen csoportosíthatók:

1. Választás útján, isteni vagy emberi kezdeményezésre, a legalkalmasabb egyén lesz király, amennyiben a hadvezéri teendők ellátása a meghatározó szempont; ellenszolgáltatásról még nincs szó, nyilván részesedés a zsákmányból.

2. Örökletesség, örökösödés útján (isteni és emberei közegben egyaránt lehetséges); a király és a tömegek viszonyát szerződés szabályozza. Ennek alváltozata valamely szerződő fél privilégiumokhoz juttatása a szerződés kapcsán. A szerződés célja az alattvalók védelme, elsősorban tulajdonosi mivoltukban — ekkor már a király nem „főfoglalkozású” hadvezér — a királyi ellenszolgáltatás meghatározott hányad adóként fizetése.

3. Végül a szabályozott viszony nemcsak egyes egyed és a tömegek, hanem egy uralkodórétég (általában a kṣatriya-oligarchia) és az egyéb lakosság között is létrejöhet.

Ezek a változatok nem szükségképpen egy fejlődési sor azonos értékű láncszemei, hanem a fejlődés különböző fokozatainak megfelelő láncszemek egybekapcsolódásai. Nyilvánvaló ui., hogy a védikus hadvezér — törzsfő — figurája csak a hódítások korában felelhetett meg az Indra típusú királynak. A letelepültség, a földművességre való áttérés szükségképpen átalakította az árnák társadalmi szerkezetét és vele a királyság jellegét, szerepét. Mivel azonban nem letelepedésről, hanem egy szubsztrátumra való rátelepedésről van szó, amely bizonyos fokig magasabb fejlettségi szintet képviselt, mint a hódítók, fel kell tételeznünk, hogy a meglévő társadalmi szerkezet — amely a letelepült földművelő társadalom adekvát társadalmi szerkezte volt — átalakította az árnák társadalmi szerkezetét. A király természetesen ezentúl a hódítókból, azaz az árja katonai arisztokráciából került ki, de mindinkább a demónokká degradált helyi királyok hagyományainak mintájára szervezte vagy vette át az államapparátust, és pl. csak ilyen elképzelés fényében lehet bizonyos speciális koronázási stb., áldozati szertartások (pl. rājasūya, vājapeya, aśvamedha)¹⁷ a brāhmaṇák korától kezdődő megjelenését megmagyarázni.

¹⁶ Az eddigiekben közös motívumot R. S. Sharma i. m. 58. l. így fogalmazza meg: „The chief duties of the king also can throw light on the purpose for which his office was created. One of the main duties of the king was the protection of private property by punishing the thief, and that of family by punishing the adulterers.”

¹⁷ Más összefüggésben említi, de nem okolja A. L. Basham i. m. 42. l.

Ennek a társadalomnak bizonyára az örökletes királyság képzete felelt meg, annál is inkább, mert a gazdasági szerkezet lényegét tekintve változatlan maradt: a föld a hódítás után is a földművelő lakosság tulajdonában maradt.

Az árja hódítást követő évszázadokban olyan új uralkodó osztály jött létre, amelynek két legfontosabb eleme, a bráhmanák és ksatriyák csak egymást feltételezve, de egymással rivalizálva tudta és akarta biztosítani hegemoniáját.¹⁸

Monarchikus államok létezését Észak-Indiában csak az i. e. 7—6. századtól tudjuk bizonyítani. Igaz, ettől kezdve viharos fejlődés tanúi vagyunk: az i. e. 3. században a sok kis monarchia helyén — átmenetileg — hatalmas nagybirodalom jelenik meg. A Maurya dinasztia, ill. a birodalom virágzása Ásóka (268—231) korára esett.¹⁹ Kétségtelenül jól szervezett birodalmi közigazgatás, nagyfokú centralizáció és az uralkodó kivételes szerepe jellemezte ezt a birodalmat. Ezek a tények azt a látszatot kelthették, hogy a Maurya birodalom esetében egy klasszikus despotikus monarchiával állunk szemben.

A korra vonatkozó legértékesebb források, Ásóka feliratai azonban ezt nem igazolják. A kiválóan működő hivatali bürokrácia túlburjánzása olykor a birodalom egyes részein belül ellenállást váltott ki, az ilyenek letöréséért a yuvarája (az utódul kiszemelt, helyi kormányzóként funkcionáló királyfi) volt a felelős. Ásóka politikájának alapköve a dharma volt, amelyet azzal a szokásos magyarázattal szemben, hogy általa a buddhizmust akarta és tette államvallássá, úgy kell értékelnünk, hogy a Dharma, mint Ideális Társadalmi Rend megvalósítása volt célja. Ehhez természetesen hozzátartozik az is, hogy felismervén annak a támogatásnak az értékét, amelyet a buddhista sanghától és szerzetesektől kapott, fontosabbnak tartotta a világi buddhizmussal való kapcsolatát, az attól kapott támogatást, hiszen a buddhizmusban a nagy birodalom létrehozására alkalmas ideológiát látta, ellentétben a bráhmanizmussal, amellyel éppúgy toleráns volt, mint a többi új heterodox irányzattal, de amely a varna-ideológiával és az azzal nem kevésbé összefüggő kiváltságsszemléletével (amely olykor területi szempontokra is kiterjedt) a divergációnak kedvezett. Végül is a birodalom túlcentralizáltsága nem kerekedhetett felül heterogén mivoltán, amely heterogenitás egyaránt értendő gazdasági, társadalmi, területi, ideológiai heterogenitásnak. Átmenetileg, a történelmi körülmények szerencsésnek mondható összjátéka és Ásóka személyében egy valódi cakravartin

¹⁸ A forrásokból jól nyomon követhető jelenség: a kései védahimnuszokban csökkenő szerepű király a bráhmana szövegekben már expressis verbis engedelmeskedni tartozik a bráhmanáknak (pl. Ait. Br. VIII; 9. stb.), Kauṭilya is úgy fogalmaz (Arthaśāstra I. 5.), hogy a király mint szolga kövesse a purohita (= főpap) tanácsát. A két uralkodó varna ellentmondásos viszonya legjellegzetesebben a Manu törvénykönyvben tükröződik; ehhez is jól használható E. W. Hopkins: *The Mutual Relations of the Four Castes according to the Mānavadharmaśāstram*. Leipzig 1881; uő.: *Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*. JAOS XIII. 57—376.

¹⁹ A kérdéshez a legkiválóbb Г. М. Бонгард-Левин: *Индия эпохи Маурьев*, Москва 1973. monográfiája; l. még R. Thapar: *Ásóka and the Decline of the Mauryas*. Oxford 1961.

('egyetemes uralkodó') alatt felvirágozhatott egy ilyen birodalom, amelyet azonban a korszak legkiválóbb szakértői sem neveznek despotikus monarchiának, még kevésbé Ásókát despotának.

Eddig csupán a királyság intézményéről, a monarchikus államokról volt szó, holott Észak-India történetében a pre-Maurya korban a különböző köztársaságok szerepe legalább olyan jelentős volt, mint a monarchiáké. Ez azonban, mint újabban feltárt terület, sokkal kevésbé ismert, azt is mondhatnók, hiányzik a történelmi köztudatból, pedig ismeretük eggyel több ok arra, hogy ne beszéljünk általában a monarchiáról mint egyedül létező formáról, s hogy megkíséreljük teljesebbé tenni pl. az ókori India gazdasági-társadalmi szerkezetére vonatkozó képünket.

Először Rhys Davids²⁰ 1903-ban megjelent *Buddhist India*-ja hívta fel a figyelmet az ókori buddhista köztársaságokra. Az óind köztársaságok elemzésére az első érdembeli kísérlet K. P. Jayaswal²¹ *Hindu Polity* c. évtizedekig kézikönyvként használt műve volt. A 20–30-as években született néhány mű, elsősorban indiai történészek tollából, ha egyáltalán foglalkozott a köztársaságok és köztársasági politikai intézmények kérdésével, többnyire azért tette, hogy igazolást találjon bennük a független Indiai Köztársaság megteremtéséhez. A kérdés vizsgálata valóságos reneszánszát éli az utóbbi két évtizedben.²²

Abban úgyszólván minden kutató egyet ért, hogy legtöbb adatunk a buddhista források révén az ún. buddhista köztársaságokról van, és ez nem is véletlen a bráhmanikus források már említett tendenciózussága miatt. E tekintetben a mérleg a buddhista források javára billen, sok értékes adatot tartalmaznak a bráhmanizmus, a kasztrendszer, a monarchiák stb. kérdéseiről, de nem mondható el ugyanez a bráhmanikus forrásokról. Hogy csak egyetlen példát idézzek: *Manu* törvénykönyve az i. e. 2. sz.-ban keletkezett, mindjárt a buddhista Maurya birodalom megszűnése után, a bráhmaņa Śuṅga dinasztia idején. Ez a körülmény olyannyira meghatározta bráhmanikus tendenciózusságát, hogy egyetlen közvetlen utalást sem tartalmaz a buddhizmusra, a buddhistákra vonatkozóan, még a Mauryákra sem, legfeljebb a cakravartin ideáljának újrafogalmazásán keresztül. Ez az oka tehát, hogy a buddhizmus mélyebb tanulmányozását lehetővé tevő szövegek, feliratok, krónikák stb. megismerése vezetett az óind köztársaságok feltérképezéséhez, ezért vár még nagyon sok kérdés e vonatkozásban tisztázásra.

A védikus *gaṇa* köztársasági jellegű törzsi szervezet volt, amely csak annyiban előde a későbbi köztársaságoknak (*gaṇa*), amennyiben a monar-

²⁰ T. W. Rhys Davids: *Buddhist India*, London 1903.

²¹ K. P. Jayaswal: *Hindu Polity*, Calcutta 1924.

²² R. S. Sharma i. m. ksen a VIII. fejj.; R. Thapar: *History of India*, Penguin 1966, 1974⁵, ksen a 3. fejj.; J. P. Sharma: *Republics in Ancient India*, C. 1500 B. C. — 500 B. C. Leiden 1968; N. Wagle: *Society at the time of the Buddha*. New York 1967; G. M. Bongard-Levin i. m. — az utóbbi másfél évtizedben megjelent legfontosabb művek.

chiáknak is. Azt, hogy hogyan, hol és miért fejlődtek a védikus ganák egyik vagy másik irányba, mindeddig nem tisztázták. Bongard—Levin a köztársaságokra vonatkozóan, helyesen, két fejlődési utat ragad meg: 1. a leggyakoribb út a törzsi katonai demokrácia átfejlődése köztársasági vagy köztársasági jellegű államformává; 2. monarchikus államformák szétesése után keletkező köztársaságok.

A köztársaságokról tudjuk, hogy több típusuk létezett, attól függően, hogy a hatalmat a népgyűlés, vagy egy sokkal szűkebb (leválasztott) testület gyakorolta. Mindegyik típusra számos példát ismerünk.

Nagyon fontos a köztársaságokkal kapcsolatban a következőkre felhívni a figyelmet. Forrásaink szerint a köztársaságok (a hatalmat gyakorló szerv nagyságától és jellegétől függetlenül) *kṣatriya*—köztársaságok. Vagyis az árja katonai arisztokrácia államszervezetei! Ha e köztársaságokat térképre vetítjük, olyan képet kapunk, amely szerint ezek Ny—ÉNy—ÉK irányból mintegy körbefoglalják a Gaṅgā-Yamunā síkságának monarchikus államait. Ez nyilván nem véletlen. Csak azzal magyarázhatjuk, hogy ott, ahol a hódító árják törzsei (gana-szervezetei) a folyóvölgyi szubsztrátumra telepedtek, átvették azok államformáját, ill. olyan új (főleg az árják számára új) államformát alakítottak ki, amely mihamarabb megfelelt az új gazdasági-társadalmi viszonyoknak. Mivel azonban az árják nagy tömegét *kṣatriya* szabad harcosok alkották, akiknek vagy egyes törzseiknek nem mindig volt lehetőségük folyóvölgyi területek megszerzésére, vagy nem akarták vállalni az azzal járó — és a sajátjukétól meglehetősen különböző — új életformát, a kevésbé termékeny, nem földművelésre, hanem állattartásra, majd részben ennek révén kereskedelemre alkalmasabb magasabban fekvő völgyeket népesítették be, megőrizve régi törzsi életformájuk számos elemét, közöttük a demokrácia szerveit, amelyek a helyenkénti sajátosságok szerint fejlődtek az arisztokratikusabb vagy demokratikusabb köztársasági államforma irányába. És bár ezek — nem utolsósorban erős katonai szervezeteik miatt — hosszú évszázadokon át fennmaradtak, megtartották függetlenségüket, vagy pl. a Maurya birodalomban viszonylagos önállóságukat, a törzsi hagyományok túl sok archaikus terhével magukon, nem tudtak védekezni a bráhmaikus ideológia expanziójával szemben, márpedig csupán egyetlen aspektusának, a varṇa-rendszernek az elfogadása létalapjuk ideológiai alálásáa lett. Hogy mekkora veszélyt jelentett ez a bráhmaiak részéről olyan tudatosan és erőszakosan terjesztett vallási-politikai ideológia,²³ s hogy a katonai hódításoknál is végzetesebb lett a köztársaságokra nézve, jól bizonyítják már a bráhmaṇa szövegek is (különösen az Aitareya és a Śatapatha bráhmaṇa), a buddhista források és az a tény, hogy

²³ Véleményünk szerint a bráhmaizmus a monarchikus folyóvölgyi államok kialakulásához és megszilárdulásához vezető vallási ideológia volt, középpontjában az egyre merevebbé váló (és tudatosan azzá formált) varṇa-rendszerrel, amely erőszakolja a bráhmaiak elsőbbségét és felsőbbrendűségét. L. még ehhez a 15. jegyzetet.

a bráhmaikus ideológia végleges győzelmét meghozó i. sz. szerinti első századokra eltűntek a másfél ezer éves köztársaságok.

A köztársaságok gazdasági alapja a közös földtulajdon volt, amelyen a földrajzi adottságoktól függően állattenyésztés folyt vagy földművelés. A föld tulajdonosai a kšatriyák voltak, akik gyakran rājáknak nevezték magukat, vagy legalábbis azokat közülük, akik a „népgyűlés” teljes jogú tagjai voltak. A föld művelésére bérmunkásokat (karmakāra, bhṛtya) fogadtak, s ha voltak, rabszolgákkal is dolgoztattak. A bérmunkások nem voltak a köztársaságok teljes jogú polgárai, még kevésbé a rabszolgák.²⁴

Ez esetben a földtulajdon egy olyan speciális esetével állunk szemben, amikor a föld kollektív tulajdonban van ugyan, de nem művelőik tulajdonában. Kézenfekvő Spárta analógiájára gondolnunk.

Mi volt a helyzet a monarchiakon belül?

A királyság, ill. az államszerződés kapcsán többször utaltunk arra, hogy a király kötelességét mindenkor a földtulajdonosi jogok biztosításában határozták meg, és ennek fejében kapta a király a különböző időszakokban különbözőképpen megállapított hányadot termésből, állatállományból, kereskedelmi forgalomból, ásványkincsekből stb. A király természetesen, mint a legfőbb hatalom megtestesítője, felette állt a földtulajdonosoknak, de csak mint *bhūpati*, 'a föld ura' és nem mint birtokosa; a *svabhūmi*, szó szerint is 'saját föld' csak a király személyes földtulajdonára vonatkozott. Saját földjével szabadon rendelkezett, eladhatta, elajándékozhatta; hogy ez nemcsak teoretikus joga volt, mutatja Ásoka példája, aki a buddhista saṅghának hatalmas földeket adományozott, amiatt is állította félre unokája, vagy feliratból ismert másik eset, amikor az uralkodó nem rendelkezvén ajándékozható földdel, egy gazdag gahapatitól pénzért vett (más esetben bráhmanától), hogy ajándékozhasson.

A buddhista forrásokban oly gyakran szereplő gahapati gazdag földbirtokos és kereskedő egyszemélyben, akinek pártfogásáért ugyancsak versenyeztek a különféle vallási irányzatok hívei. Ezek feltehetőleg a vaiśya varna legtehetősebb rétegéből kerültek ki, anyagi helyzetük bizonyos fokig varnájuk fölé is emelte őket, ezért lehet, hogy varnájukat legtöbbször elhallgatják a források, és a legelölkelőbbekkel egyenrangúakként kezelik őket; vagy ezt igazolja az is, hogy maguk is szívesen támogatták az új, heterodox irányzatokat, amelyek minden ember számára egyenlő társadalmi elismerést ígértek.

Úgyszólván az i. e. I. évezred közepétől minden forrásban esik szó a bráhmanák földtulajdonáról. A legvilágosabban azonban Kauṭilya,²⁵ ill. a Mā-

²⁴ A rabszolgák, bérmunkások kérdéséhez I. Г. Ф. Ильин: Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов. ВДИ, 1950 № 2; Особенности рабства в древней Индии. ВДИ, 1951 № 1; Классовый характер древнеиндийского общества, в книге: Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока, Москва 1971. D. R. Chanana: Slavery in India. Delhi 1960; R. S. Sharma: Śūdras in Ancient India, Delhi 1958.

²⁵ L. 9. jegy; u. csak az Arthaśāstrában: a föld adás-vétel tárgya, VIII. 2.

navadharmasāstra fogalmaz ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Manunál pl. az örökösödési jog kérdéseivel foglalkozó paragrafusok világosan rangsorolják a szóba jöhető örökösöket varṇa-hovatartozásuk szerint, és természetesen a legnagyobb rész a brāhmaṇa utódot illeti meg. Pl. MDhŚ IX; 149—154:

„Ha egy brahmannak a (kasztok) sorrendjében van négy felesége, ezeknek a fiai számára, ha születnek nekik, az osztozkodásnál a következő eljárást állapították meg a hagyomány szerint.

A (szolgák közül) a földművelő, a tenyésztésre használt bika, a szekér, az ékszerek, és a (legjobb) ház levonandók a brāhmaṇfiú számára, és odaadandó neki egy nagyobb rész az ő felsőbbbségének az alapján.

Három részt vegyen a (megmaradó) örökségből (az a) fiú, aki (brāhmaṇ); két részt a ksatrija-feleség fia, aki vájsanótól született: másfél részt; a sudra nő fia pedig egy részt vegyen.

Vagy pedig valamely törvényértő az egész vagyontömeget ossza tízfelé és adja ki a törvényes részt a következő eljárás szerint:

Négy részt kapjon belőle a brāhmaṇ-fiú, három részt a ksatrija feleségtől való fiú, a vájsa-fiú kapjon két részt, egy rész pedig a sudra-fiú kapjon.”²⁶

A brāhmaṇának földtulajdonát olyan paragrafusok is védik, amelyek voltaképpen a királyi hatalmat korlátozzák, pl. Manu VIII. 123, 124, 379, 381, IX. 244—247, adót nem szedhet tőlük a VIII. 394, 407, X. 188 alapján.

A földet, leszámítva a nagybirtokosokat, maga a tulajdonos művelte, vagy bérmunkásokat fogadott. Voltak azonban minden falunak olyan földjei — pl. legelők —, amelyek a falu közös tulajdonát képezték, ezek rendbentartása, az ezek utáni adófizetés közös ügy volt.²⁷ Közös ügy volt, ha volt ilyen, az öntözés. Annak azonban, aki a maga erejéből kutat, víztárolót, csatornát épített, a törvény kiváltságokat biztosított (L. AŚ III. 9). Ez aligha véletlen, csak mint nem tipikus esemény kerülhetett kiemelésre.

Köztudott, hogy az Arthasāstra mennyire fontos szerepet tulajdonít az öntözési rendszerek kiépítésének: az uralkodó egyik legfontosabb kötelességének tartja. Ha azonban ezzel azokat az epigráfiai tényeket vetjük egybe, amelyek egy-egy uralkodó ilyen tettét vagy tetteit örökítik meg, azt kell megállapítanunk, hogy roppant kevés az ilyen példa: a Candragupta Maurya által épített Sudarśan-tó Kathiawar félszigetén, amelynek karbantartásáról az

²⁶ Büchler Pál fordítása.

²⁷ E kérdés kapcsán felvetődik a faluközösség létének és szerepének kérdése. A magunk részéről azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a faluközösség csak ilyen funkcióiban realizálódó politikai-közigazgatási egység, történetileg szekunder, amely fölötté áll az adott közösség esetleg faluközösséget is alkotó kategóriája fölött, amennyiben a faluközösségen a faluközösség magántulajdonosai által közösen birt és használt — *nem művelt!* — földek birtoklását értjük. Ennek az értelmezésnek nem mond ellent pl. az ún. sūdra-falvak léte sem, amelyeket egységesen sūdra földművelők laktak, ezeket ui. állami földből kihalított, művelésre fogott területekre telepítették, a földnek csak adózó használói, de nem tulajdonosai lettek; a tulajdonos az állam maradt. Az ókori Indiából tudunk egy-egy munkára (kézműves iparra) specializált falvak létezéséről, ezek aligha lehettek önellátó, zárt egységek, létezésük feltételezte más, pl. élelmisztertermelő közösségek létezését és az azokkal folytatott cserét.

i. sz. 4. sz.-i Skanda Gupta uralkodó felirata tudósít (EI VIII. pp. 42–45), az i. e. 4. sz.-ban a Nandák által épített tároló újjáépítéséről Khāvela (i. sz. I. sz.) háthigumphai felirata tanúskodik (EI XX. pp. 71–89), vagy a Kaveri alsó folyásánál Cola Khārikāla építkezései az i. sz. 2. sz.-ban (id. *The Imperial Age of Unity*, Bombay 1962, 231).

Az indiai feliratok állításainak apopóit ismerve (és ezek hasonlóak az ókori világ többi részéhez), azt kell mondanom, hogy kivételes ritkaságnak, megörökítésre méltó dicső tettnek számított egy-egy öntözési célokat szolgáló berendezés felújítása is, nemhogy építése, és az uralkodók a legkevésbé sem tekintették legfőbb funkciójukból fakadó mindennapos kötelességüknek!²⁸

Az óind földtulajdon még egy formájáról nem esett szó, és ez az ún. kincstári vagy állami földek kérdése. Ezek létre, szerepére vonatkozólag felvilágosítással ugyancsak az Arthasāstra²⁹ szolgál, ahol a velük kapcsolatos munkák megszervezéséről is szó esik. Ezek itt szántóföldek és részben erdők, más műveletlen területek. Úgy gondoljuk, eredetükre a brāhmaṇa források azon részét vetnek fényt, amelyek szerint az új termőterület feltörésére, irtására csak a király adhat engedélyt, és az így művelés alá vont terület nem kerül magántulajdonba, hanem — többnyire súdrákkal — betelepítik, vagy bérmunkásokkal dolgoztatnak rajtuk és jövedelmük a kincstárat illeti.³⁰

Érdekes módon a Manu egy paragrafusa még ennek ellentmondó, ősi szokást is megőrzött (IX. 44): „... azt mondják, a termőföld is azé, aki kiirtotta rajta a fatörzseket, a gazella pedig azé, aki lenyilazta”. Hogy ez nyilvánvaló anakronizmus, az is bizonyítja, hogy a Śungák korára már elfogytak az így birtokba vehető területek, ill. minden földnek ekkorra 'régóta' volt tulajdonosa.

Az egyidejűleg létező különféle tulajdonformák (magán, királyi, kincstári, közösségi), a különféle államalakulatok létezését, egyáltalán az óind gazdasági és társadalmi élet minden szférájában megnyilvánuló heterogenitást tekinthetjük az i. e. I. évezredi társadalom és gazdaság *viszonylagos* fejletlenségének, de semmi alapunk nincs arra, hogy az elmondottak fényében stagnálásról beszéljünk, megtaláljuk azokat a kritériumokat, amelyek alapján az óind társadalmat az „ázsiai termelési mód” tipikus példájának tekinthessük.

²⁸ Az öntözés szerepét az öntözött földek mennyisége szempontjából is félrevezető eltolni: a művelt földterületeknek csak csekély százaléka került öntözésre; még a mai Indiában is, annak ellenére, hogy folyamatosan növelik az öntözés alá vont területek nagyságát, a mezőgazdaságilag hasznosított földeknek mindössze kb. 20%-át öntözik (1972-es adat).

²⁹ Kivált Arthasāstra II. 39–55.

³⁰ Az óind földtulajdonviszonyok legrészletesebb elzmzése: Г. М. Бонгард-Левин: К проблеме земельной собственности в древней Индии. ВДИ, 1973/2. Továbbá: U. N. Goshal: Agrarian System in Ancient India, Calcutta 1930; L. Gopal: Ownership of Agricultural Land in India, JESHO, 1961. IV. № 3.; L. Gopal: The Economic Life in Northern India, Delhi 1965; R. Choudhary: Ownership of Land in Ancient India, in: Journal of the Bihar Research Society, 1967 LIII.